

 Interim

Kandinsky 1913 *With a white border* - met het zwaard van Sint-Joris

Inhoud

<i>Inhoud</i>	1
<i>Introductie</i>	2
	<i>Wilmy Verhage</i>
<i>Dienst van de Broeders van de Heilige Georg</i>	3
	<i>Eugen Rosenstock-Huessy, vertaling Feico Houweling</i>
<i>Terug naar de volheid van spreken</i>	8
	<i>Feico Houweling</i>
<i>De vier gestalten van de ziel</i>	13
	<i>Jan Kroesen</i>
<i>Eugen Rosenstock-Huessy THEN & NOW</i>	19
	<i>Lise van der Molen</i>
<i>Rosenstock-Huessy's leven op een rijtje</i>	22
	<i>Feico Houweling</i>
<i>De Taal van de Ziel</i>	24
	<i>Otto Kroesen</i>
<i>Vereniging Respondeo</i>	26
<i>Over Interim</i>	26

Introductie

Wilmy Verhage, Amsterdam, 3 oktober 2014

Geachte lezers, lezeressen, lieve mensen,

Het is de ambitie van uw Interimredactie, ondanks de belofte tot verandering die in haar naam besloten ligt, van elk nummer een samenhangend geheel te maken, door haar vast te koppelen aan onze bijeenkomsten. Eerst het gesprek, pas daarna het schrift. Dit keer waren op 28 juni 2014 in de Synagoge van Deventer zeven vrouwen en zeven mannen aanwezig die spraken over ‘*de vier spreekwijzen in de praktijk*’, ingeleid door Feico Houweling, als vervolg op de bijeenkomst over het net vertaalde boek van Rosenstock-Huessy, de *Taal van de Ziel*, dat het onderwerp van Interim 3 was. De feestelijke presentatie van het boek aan het grote publiek vindt trouwens op donderdag 16 oktober a.s. plaats in de Vrije Universiteit van Amsterdam, met een veelbelovend en ambitieus programma, zie elders in dit nummer. Feico Houweling heeft voor zijn ‘*Vier spreekwijzen in de praktijk*’ een unieke invalshoek gevonden: hij haalt zijn voorbeelden uit de bijbel en laat zien hoe de levensgangen hier op aarde zich tussen imperatief en perfectum afspelen, tussen het persoonlijk op te vatten ‘ga’ en ‘wij zijn gegaan’. De bijbel blijkt het boek, waarin die grammaticale processen kenbaar worden. Er zit een hard wetenschappelijk kantje aan de leer van Rosenstock-Huessy. Hij verwoordde dat als eerste in *De Taal van de Ziel*, waarin hij aantoont *hoe* wij mensen, alle mensen, grammaticaal worden gestructureerd.

Jan Kroesen, een van de aanwezigen, is de eerste die daar op inhaakt in zijn artikel: ‘*De vier gestalten van de ziel*’, waarin hij de noties van Rosenstock-Huessy over de ziel realistisch laat schuren met het zelfbegrip zoals de meeste mensen dat tegenwoordig aanleren en dat ooit werd gemunt door Heidegger.

Maar waarom heet dit nummer dan ‘*Hart en Ziel*’? Om niet in begrip en modellenfetisjisme te blijven steken. Feico schreef het zo aan mij: “Het kruis van de werkelijkheid is een ervaringszaak, geen natuurwetenschappelijke observatie. (...) Het kruis is geen model maar een dynamisch spanningsveld dat op ieder moment door iedere mens anders wordt ondergaan. Dat bewustzijn moet mijns inziens voorafgaan aan het werken met het kruis, anders lopen we het risico de hele wereld in vieren te hakken en op ons denkhout te spijkeren.”

Zo is bij Rosenstock-Huessy zelf het licht per slot ook niet opgegaan. Niet uit afstandelijk begrip, maar in de loopgraven van Verdun werden zijn nieuwe inzichten geboren. In de verschrikkingen van de eerste wereldoorlog, toen heel Europa zich op elkaar stortte vanuit eenzelfde nationalistische *Kampfgeist* ter vergroting van de eigen invloedssfeer, en dito zelfvertrouwen, en daarin de hele wereld meesleepte. Elke natie was er van overtuigd dat God speciaal met hen was en ging juichend de oorlog in. (Nou ja, wij = wij Nederlanders dan niet. Onze bestuurders hebben hun *Kampfgeist* gesublimeerd in de aanleg van de afsluitdijk met een oorlogsverklaring aan de zee, is mij wel eens uitgelegd, en de dreiging van de wereldrevolutie is bezworen met de uitbreiding van het algemeen kiesrecht: arbeiders en vrouwen mochten voortaan ook stemmen. Wij zijn in de tweede wereldoorlog pas echt meegesleept in de maalstroom.)

In 1916, na twee jaar oorlogsgeweld, als luitenant verantwoordelijk voor het moreel van zijn eigen peloton, heeft Rosenstock-Huessy zijn keel geschraapt en het woord genomen in het geestelijk pandemonium van dat moment. In de St. Georgredes vond hij voor het eerst zijn stem, zijn planetaire perspectief: Hij schreef aan alle soldaten, aan beide zijden van de fronten. In de prachtige vertaling van Feico Houweling komt onze Maestro, voor het eerst in de korte geschiedenis van de Interim zelf aan het woord met één van die redes, geschreven op de derde adventszondag 17 december 1916, waarin hij hart en ziel met elkaar in gesprek brengt. Daar begint dit nummer dan ook mee.

Wellicht goed om je te realiseren dat Rosenstock-Huessy in 1906 al zei dat de taal wijzer is dan degene die hem spreekt. Dat kon toen niet door de academische beugel en bij mijn weten nog steeds niet. Maar mij hielp het verstaan.

Verder in dit nummer: een bewust subjectief verslag van Lise van der Molen over de conferentie *Eugen Rosenstock-Huessy Then & Now*, gehouden van 19 – 22 juni van dit jaar in Canada.

En Feico Houweling heeft een recensie geschreven over de Chronologie van het leven van Rosenstock-Huessy van de hand van Gottfried Hofmann, jarenlang de hoeder van het Rosenstock-Huessy's archief in Duitsland.

Vanaf het volgende nummer komt er trouwens een wijziging in de redactie. Otto Kroesen, die het initiatief tot de *Interim* heeft genomen, doet wegens zijn vele werkzaamheden een stapje terug, zijn broer Jan Kroesen, die eindelijk juist tijd gekregen heeft, komt erbij. Ik blijf. Het redactieadres verandert.

Dus: Open uw hart voor de navolgende regelen, en verbaas u: Zowel over wat u leest, als over uw eigen reacties. Maak van uw hart vervolgens geen moordkuil, maar lucht het aan wie het wil horen, bijvoorbeeld aan uw redactie.

Met lieve groet, Wilmy Verhage

Dienst van de Broeders van de Heilige Georg op de zondag van de Derde Advent, 17 december

Eugen Rosenstock-Huessy – vertaling Feico Houweling

Inleiding

Eind jaren zeventig heeft Eckart Wilkens fotokopieën geschonken aan de bewoners van het Rosenstock-Huessy Huis van een tekst van Eugen Rosenstock-Huessy getiteld *Andacht des Bruders vom heiligen Georg am Dritten Adventssonntag, 17. Dezember*.

De tekst is gedateerd op 17 december 1916, dus midden in de tijd dat Rosenstock aan het front verkeerde, en geeft een gesprek weer tussen 'Hart' en 'Ziel' van iemand die een bijbeltekst leest over Johannes die doopt bij de Jordaan (Johannes 1:26-28), maar zich die tekst niet eigen kan maken. De bijbelse passage blijft hem vreemd. In de tekst maakt 'de

Ziel' aan 'het Hart' duidelijk, dat hij niet in zijn eentje moet blijven zoeken, maar het antwoord alleen samen met anderen mensen zal vinden.

Mij trof de unieke stijl van de *Andacht*. De tekst laat duidelijk horen hoe verschillend de taal van het hart en die van de ziel klinken, het Hart verlangend, zoekend, soms vertwijfeld, veelal in de conjunctief, en de Ziel richtingwijzend, instruerend, vooral in de imperatief. Rosenstock heeft niet vaak op deze manier geschreven, maar wel bijvoorbeeld in delen van *Die Hochzeit des Kriegs und der Revolution* (m.n. de hoofdstukken 'Die Größe unseres Unglücks' en 'Die Tochter'). Dit boek, gepubliceerd in 1920, geeft de ervaringen en gedachten weer van Rosenstock tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog.

De Sankt-Georgredes staan op de DVD met werken van Rosenstock, waar ze ongeveer 120 pagina's geschreven en getypte tekst omvatten. De eerste rede werd geschreven in december 1915, het laatste in 1917, maar het is geen afgerond geheel. Delen van de teksten zijn terug te vinden in de briefwisseling met Franz Rosenzweig. Lise van der Molen verwijst in zijn bibliografie bijvoorbeeld naar de pagina's 89 en 151 van 'Judaism despite Christianity'. Daar beschrijft Rosenstock de data van het kalenderjaar in karakteristieken, waarbij 17 december, in 1916 de derde zondag van advent en de datum waarop de bijgaande Georgsrede is geschreven, verbonden is met 'community', gemeenschap.

De achtergrond van de Sankt-Georgredes verdienen een apart onderzoek. Er bestaat wel een officiële Sankt Georg Ritterschaft, maar die heeft hier niets mee te maken. Duidelijk lijkt dat Rosenstock denkt aan een soort broederschap van frontsoldaten die allemaal de ervaring van de oorlog met zich meedragen. Elk voor zich kunnen ze niet verder, alleen met elkaar laat zich een nieuw levensperspectief opnemen. Hij wijst daar ook op in een autobiografische passage in zijn collegereeks *Greek Philosophy*, waar hij zegt: 'Veertig jaar geleden was ik soldaat in de oorlog. De strijd greep me natuurlijk diep aan. In mijn tweede jaar aan het front zag ik als mogelijkheid om de veteranen uit alle verschillende landen te verenigen, opdat ze zich zouden omkeren en de strijd zouden aangaan met het thuisfront, de journalisten en de patriotten.'

De stijl die Rosenstock gekozen heeft in het stuk, is bijzonder. In de Sankt-Georgsandacht beleven we namelijk twee van de vier spraakvormen, die Rosenstock beschreven heeft in zijn *Angewandte Seelenkunde*, die we besproken hebben op de najaarsbijeenkomst van Respondeo in 2013 ter gelegenheid van de nieuwe vertaling van dit werk. Daarom hierbij een vertaling. Een ander stuk over de vier spreekwijzen in deze Interim gaat dieper in op de verschillen en karakteristieken ervan.

Dienst van de Broeders van de Heilige Georg op de zondag van Derde Advent, 17 december.

(Gemeente!)

Tevergeefs lees ik vandaag in de Schrift letter voor letter de volgende merkwaardige woorden: Farizeeën vragen Johannes waarom hij doopt als hij de Messias niet is. Johannes

antwoordde hun en zeide: Ik doop met water; midden onder u staat Hij, van wie gij niet weet, Hij, die na mij komt, wiens schoenriem ik niet waardig ben los te maken. Dit geschiedde te Betanië aan de overkant van de Jordaan, waar Johannes doopte.

Maak de Schrift toch begrijpelijk voor me, mijn Ziel. Ze zegt me niets. Ik erger me aan haar. Wat gaat mij Bethanië aan, aan de overkant van de Jordaan, waar Johannes doopte, dit afgelegen dorpje in Palestina. Hele continenten zijn sindsdien verkend, zelf ben ik door de landen van Europa getrokken. Deze legende raakt mij nergens in mijn eigen bestaan. En toch ben ik zelf uitgeput en aan het eind van mijn Latijn en heb ik nieuwe inspiratie en voeding nodig. Geef me daarom, Ziel, de levende Schrift.

Waarom wil je dit niet voor me doen en zwijg je. Je hebt me toch zelf naar de Schrift verwezen, ter verfrissing. Laat me dan luisteren.

Hart, ik kan niets van wat er geschreven staat, wat gebeurd is, of het nu de Schrift of geschiedenis van God is, voor je vertalen. Ik hecht niet aan vormen en letters. Ik leef eeuwig en sta in een onmetelijke, onbevangen vrijheid. Mijn enige band met jou is, dat ik misschien je toekomst zal worden, als je mij volgt. Maar over je plaats in het heden, waar je nu net bent aangekomen en je ophoudt, kan ik, je volmaakte wezen, je niets zeggen. Zoek op een andere plek om in het reine te komen met de woorden van God en je eigen stemmingen. Jullie mensen willen altijd maar voor alles tekens en handvatten creëren. Het enige waar ik mij om bekommer, is waar je je voleinding zult vinden. Wat brengt je juist nu dan zo van je stuk, wat valt er over je gemoed? Ben je gekwetst door je eigen heftigheid? Wordt je gekweld door de honger of hangt je een straf boven het hoofd? Dat alles moet je zelf uitzoeken, Hart, dat kan jij beter, want je bent meer van deze wereld dan ik. Je moet dus ook zelf maar tegen het heden opgewassen zijn. Ik ken alleen de nood, jij de noodzakelijkheden van je leven en alleen jouw hartslag brengt die in beweging. Ga dus zelf op zoek naar wat er ontbreekt aan wie je bent.

Ziel, mijn Ziel, ik vind geen enkele verklaring, niet in mijn eigen huis en ook niet bij mijn burens. Geen van mijn collega's die thuis in vrede leven kent Gods Woord. Velen hebben ervan gehoord. Maar niemand van hen heeft het nodig voor zijn leven en daarom is er niemand die het door en door kent. Daarom laat ik je niet met rust. Je moet me verder helpen. Geef me tenminste een handreiking, dan zoek ik wel verder.

Ik kan je geen handreiking geven, Hart, die je niet zelf al bezit. Je hebt haar al lang. Je zoekt toch Gods Woord, dat vlees geworden is, dat God de wereld in heeft gezonden. Wie Zijn woord net zo onvoorwaardelijk nodig heeft als jij, zal je vraag begrijpen en je kunnen helpen. Het kan goed zijn dat hij nogal op je lijkt. Misschien weet hij net zo min als jij zelf, waar het Woord van God gebleven is. Aanvaard hem intussen toch als je broeder, omdat hij lijdt onder hetzelfde gebrek als jij. Jullie gebrek en de naam, de gemeenschappelijke, staan beide aan het begin van jullie verbond. Maar verder niets. Zoek daarom alleen deze beide tekens. En als jullie dan gezelschap krijgen van meer mensen, stuiten jullie wellicht op een ouder iemand die hierover van nog weer ouderen heeft gehoord en dat nog bij zich draagt. Houd je aan hem vast. Laat hem zijn als een vader voor jullie als broeders, zo verknoot zich een lint van ononderbroken gedachten van jullie tot aan de dagen dat God zelf op aarde wandelde.

Wat er vroeger gebeurd is en wat daar nieuw bijkomt stroomt zo naar je toe, Hart, wanneer de broederlijke gemeente, de broederschap van het Woord Gods, die harten raakt die net zo verlangen als jij. Ontmoet elkaar dan daar waar je het antwoord en de weerklank op je gebed nodig hebt en laat je de Schrift verklaren. Laat de broeders je verkondigen wat er bij de kalenderdag en wat bij het heden hoort, wat je op je hart hebt of wat je te wachten staat. Natuurlijk zul je Gods Woord ook hier slechts stukje bij beetje en uit een vreemde mond vernemen. Maar jullie armoede helpt je makkelijk over jullie onderlinge onbekendheid heen. Als je broeder het niet net zo moeilijk had als jij, dan zou hij zeker niet met je praten. Iedereen in de gemeenschap staat even ver van Gods woord en er even dicht bij. De Schrift zal voor je opengaan en duidelijk worden uitgelegd, waar je samen met je broeders lijdt onder de spraakverwarring en zinsbegoocheling en met hen broederlijk naar eenheid en verzoening zoekt. Maar wanneer je niet samen en geleidelijk Gods Woord ontdekt en onthult en het doodgeschreven woord van mond tot mond aanschouwelijk en levend wordt, wanneer de gemeente niet op één plek samenkomt, in levende lijve en van aangezicht tot aangezicht, en daar met de warmte van het gesprek in iedereen de kiem doet ontwaken en groeien, dan zal geen woord van de Schrift tot je doordringen. Niet alleen op dit moment zal de Schrift je niets zeggen, maar ze zal nooit tot je spreken, niet vandaag en niet morgen. Niets dat niet reeds in je besloten ligt, zou bij je kunnen binnenkomen. Want alleen de bruiloft draagt vrucht en dat geldt evenzeer voor de wetten van het lichaam als van de geest. Waar ieder licht verzwakt en jammerlijk uitdooft wanneer er niet een lichtbron is die het vernieuwt, zoals de bloem die niet bevrucht wordt al na een enkele zomer sterft, zo gaat het hart dat eenzaam blijft na een mateloos uitbundige start ten gronde. Zijn blik wordt niet geraakt en aangevuurd door het gezicht van een ander mens. Verstrooid, mishandeld en misvormd door het leven van alledag, ontbrandt de zin van de levenskracht, de eigenlijke en echte manier van zijn, weer door de broederlijke kus van het hart in de gemeenschap. De schaamte die je tot het evenbeeld van God heeft gemaakt, werkt en ontwikkelt zich alleen als de broeder voor wie ze zich gewillig omhult en afsluit, zichtbaar aan je zijde treedt. Wanneer je wezen altijd alleen maar blootgesteld staat aan het alledaagse en nooit zichzelf begrijpt, dan wordt het benard, beperkt, van de toekomst afgesneden en door het heden verteerd. Je pad zou verloren gaan in het kreupelhout van een ondoordringbare bevangenheid. Onbeschaamd of schuchter zou je altijd blijven als een mensenkind dat net komt kijken. Houd daarom de rug recht, Hart, en klamp je vast aan je broeders, wees jij de eerste die het waanbeeld van een eenzame toewijding aan God overwint, als je op het pad dat naar mij voert wilt blijven en tot het einde toe wilt volgen.

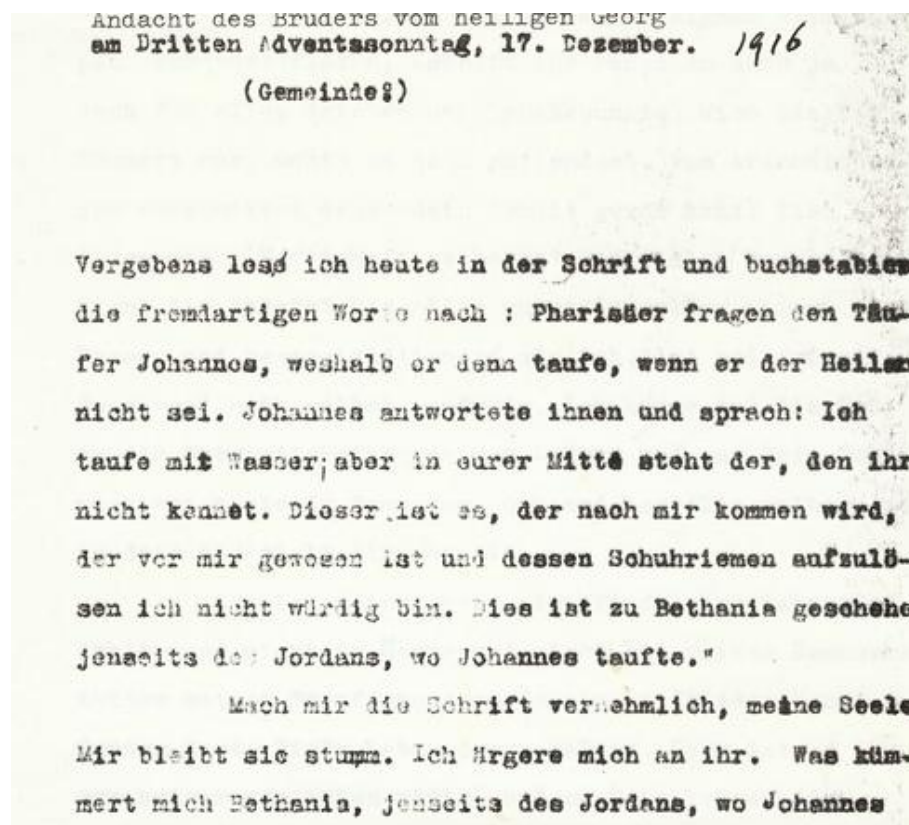
Ziel, mijn broeders staan allemaal om me heen. Ik spreek ze allen aan in de naam van God. Ze zijn allemaal een jaar lang met mij dezelfde richting opgegaan, ze hebben zich zelfs in de waarheid en in de schoonheid nog met mij verenigd, nadat de verschillende confessies ons al uiteen hadden gedreven. Zo zullen ze ook de richting hebben vastgehouden die naar mijn bede voerde. Luisteren jullie wel naar mijn gebed?

Zo hoeven we dus niet uiteen te gaan, broeders! Zo zijn we dus niet hopeloos verscheurd in thuisblijvers en reizigers, in leken en priesters, in dienaren en heren, maar de band van één en dezelfde nood houdt ons bijeen. Het gezamenlijk lijden onder de spraakverwarring van de legers waaruit wij voortkomen, onder de ordening die ons indeelt, moet ons verenigen.

En of ze nu dichtbij zijn of veraf, rijk of arm, kunnen de twijfelende en de eenvoudige broeders van de Heilige Georg toch nog broeders onder deze ene naam, elkaars broeder worden?

En ons huis zal niet in verval raken, zoals we verwachtten, omdat ieder zich in zichzelf had teruggetrokken? Maar het blijft een gemeenschappelijk huis voor allen, omdat 't het huis van God wordt? Kom op dan, laten we dan ook deze gemeenschap stichten, hier en nu in een gezamenlijke eredienst. Laat de een van de ander het Woord horen, laat de een het aan de ander verklaren, wat ik voor vandaag opgetekend vind in de Schrift. Ik wil het aan jullie verkondigen, sta me toe broeders, dat ik het Bethanië van Johannes over de Jordaan begrijpen mag vanuit onze aanwezigheid op dit moment: Farizeeën vragen Johannes waarom hij doopt als hij de Messias niet is. Johannes antwoordde hun en zeide: Ik doop met water; midden onder u staat Hij, van wie gij niet weet, Hij, die na mij komt, wiens schoenriem ik niet waardig ben los te maken. Dit geschiedde te Bethanië over de Jordaan, waar Johannes doopte.

*Met dank aan Wilmy Verhage en Otto Kroesen voor hulp bij de vertaling en aan Lise van der Molen en Eckart Wilkens voor informatie over de strekking van het stuk.
Rotterdam, 8 augustus 2014*

Typoscript van de Sankt-Georgsandacht zoals deze op de DVD met werken van Rosenstock-Huessy te vinden is.

Terug naar de volheid van spreken

Feico Houweling

In de nieuwe vertaling van *Angewandte Seelenkunde*, die binnenkort verschijnt als *De taal van de ziel*, legt Rosenstock uit hoe ons spreken en leven met elkaar verweven zijn. Het boek laat zien dat er verschillende manieren zijn van spreken en aangesproken worden en dat dat feit gevolgen heeft in het menselijk leven. In vervolg op de bijeenkomst van Respondeo over deze nieuwe vertaling in het najaar van 2013 is de afgelopen voorjaarsbijeenkomst gewijd aan die vier manieren van spreken. Het uitgangspunt was dat het mogelijk is om óver deze spreekwijzen te praten, maar dat dat nog niet wil zeggen dat we ook ín die wijzen kunnen spreken.

Iemand kan verstandige dingen over het Frans zeggen zonder een woord Frans te spreken. In dit artikel wordt geprobeerd de vier manieren van spreken tot leven te laten komen. Om te beginnen een voorbeeld. Wat valt bijvoorbeeld op aan onderstaand citaat, dat ontleend is aan hoofdstuk 9 ('De taal van de gemeenschap')?

De voluntatief heeft vele namen: optatief, conjunctief, subjonctief. Altijd is hier de eigenwil in het geding die relaties legt, die mensen en dingen excentrisch beweegt. 'Initiërend' moeten wij het 'ik' van de kunstenaar noemen, van hem die creatief werkt. Uit zijn geest komt iets nieuws op. 'Begin!' roept de lentedag van het genie de mensenwereld toe. "En wanneer de mens in zijn kommer verstomt, is hem een God gegeven die hem zegt waaraan hij lijdt."

De tekst gaat over de voluntatief, de spreekwijze van de wil. De ermee verwante optatief kan ook wel wensende wijs worden genoemd en de conjunctief en subjonctief ook wel de aanvoegende wijs. Het zijn allemaal manieren om iets tot uitdrukking te brengen dat in het innerlijk leeft, een wens, een wil, een ervaring, een reactie van angst of juist blijdschap en ga zo maar door. In de taalleer die Rosenstock-Huessy ontvouwt in *De taal van de ziel* neemt deze spreekwijze de tweede plaats in. Het is een reactie van degenen die aangesproken wordt op datgene wat hij verneemt, de imperatief 'jij!'. De reactie is subjectief: Waarom ik? Niet ik! Of juist wel ik! Graag!

De tekst zelf kan dan wel over de aanvoegende wijs gaan, maar ze is niet in de aanvoegende wijs geschreven. Het is een indicatief, de aantonnende wijs die bij Rosenstock-Huessy juist vaak op de laatste plaats komt, wanneer alles is gebeurd en verteld, wanneer het vuur is gedooft en het verhaal zonder verder risico kan worden doorgegeven. In veel van zijn werken schrijft Rosenstock bijna uitsluitend in de indicatief. Geen wonder, want hij legt uit wat hij weet. Hij moet dus wel, zelfs al is zijn indicatief vaak als imperatief bedoeld, als een oproep om ook te leren inzien wat Rosenstock-Huessy zegt van tijd en taal en daar de consequenties uit te trekken voor je leven.

Soms wijkt Rosenstock-Huessy van de indicatief af, zoals in het begin van *De grote revoluties* en in het voorwoord van *The Christian Future*. Daar krijgt de tekst meer het karakter van een persoonlijke ontboezeming. De ondertoon is die van het perfectum, de getuigenis van wat hij heeft meegemaakt. Nog veel sterker is dat het geval in de zogeheten *Sank-Georgsandacht* waarvan een vertaling in deze Interim staat afgedrukt. Daar spreken

Hart en Ziel met elkaar in respectievelijk de conjunctief en de imperatief. Het Hart roept de Ziel aan en de Ziel antwoordt in gebiedende termen, niet meteen als bevel maar wel als dringende oproep.

Iets zeggen over de conjunctief, de imperatief, het perfectum en de indicatief is nog niet hetzelfde als in die wijze te spreken. Hele boeken, vooral beschouwingen over poëzie, zijn volgeschreven over de conjunctief, zonder eenmaal een wens of een gevoel te uiten. En wie durft er trouwens nog te spreken in bijvoorbeeld de imperatief? Zeker in Nederland wordt de gebiedende wijs tegenwoordig als aanmatigend ervaren, iets dat men vaak liever uit de weg gaat door via een omweg die voert door de indicatief waarin omstandig wordt uitgelegd dat iets "best wel belangrijk is". Het onvermogen om met name de jongere generaties nog vanuit het hart op te roepen en richting te wijzen, is een probleem van onze tijd. Ook als volwassenen onder elkaar durven we het nauwelijks nog. Nu is dat te veel het domein geworden van populistten. Om over het perfectum, de voltooid verleden tijd, nog maar niet te spreken. Ouderen die vertellen over hun leven en ervaringen, voegen daar graag een relativiserende opmerking aan toe, zoals, glimlachend, "opa vertelt". Wat impliceert: het is maar een verhaaltje waarvan je je niets hoeft aan te trekken. Terwijl we in ons hart misschien maar al te goed weten hoe belangrijk het is dat de luisteraar zich er juist wel iets van aantrekt.

Zo is het niet altijd geweest. Later in dit artikel worden er voorbeelden gegeven waaruit blijkt dat het in vroeger tijden helemaal niet ongewoon was om in alle vier de modi te spreken. Maar met het rationalisme zijn we blijven steken in de indicatief. We zullen de vier spreekwijzen moeten terugveroveren voordat we ze helemaal vergeten zijn. De winst zit er mogelijk in, dat we nu bewust in alle vier modi kunnen spreken. Wie iets verloren is en weer terugvindt, ziet veel sterker de waarde van wat hij heeft.

Laten we ons daarom oefenen om weer een echte imperatief te kunnen uitspreken, opdat jongere generaties het weer de moeite waard zullen vinden om te luisteren. Laten we leren om in de verschillende vormen van de conjunctief te spreken, om onze wensen, verlangens, twijfels en andere diepere gevoelens tot uitdrukking te brengen en met elkaar te delen. En laten we dat vooral niet aan de dichters overlaten. En het perfectum, het echte verhaal waardoor we de voltooid verleden tijd tot onze gezamenlijke tijd maken, laat die weer terugkeren in onze samenleving. Dat lukt niet via de indicatief. Rosenstock-Huessy heeft duidelijk uitgelegd dat de indicatief zijn eigen plaats weer moet krijgen, op het terrein van kennis en wetenschap.

Waar vinden we voorbeelden van die volheid van de taal? Waar zijn de vier spreekwijzen compleet en bij elkaar te vinden, zodat het gevoel ervoor kan terugkeren? Daarvoor kunnen we de bijbel openslaan. Dit is het meest volledige spraakboek dat ons ter beschikking staat. Alle vier de genoemde spreekwijzen komen er uitdrukkelijk in voor. Hieronder volgen enkele voorbeelden.

Nog even een kleine opsomming, deels gebaseerd op hoofdstuk vier in *Spraak en werkelijkheid*, getiteld 'Hoe spraak relaties tot stand brengt':

De imperatief ofwel gebiedende wijs, het op de toekomst gerichte aspect, maakt gebruik van de kortste werkwoordsvorm: *Kom! Doe! Ga!*

De conjunctief ofwel aanvoegende wijs is het subjectieve aspect, het is naar binnen gericht op de ervaring van een specifiek iemand of juist de gemeenschappelijke ervaring van een groep mensen, het maakt gebruik van persoonlijke voornaamwoorden: *Waarom ik? Wie ben ik? Dat hebben we allemaal!*

De indicatief ofwel aantoonende wijs is het objectieve aspect, het beschrijft wat buiten jezelf ligt, wat voor iedereen waarneembaar en aantoonbaar is en maakt daarom gebruik van zelfstandige naamwoorden en de tegenwoordige tijd: *Dit is een klok. Water kookt bij 100 graden Celsius.*

Het perfectum ofwel de voltooid verleden tijd is gericht op datgene wat voorbij is, het oude waarvan alles bekend is en gereed om te worden overgedragen aan nieuwe generaties, vandaar het grote aantal bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden: *Het is volbracht. Het was goed. Het was mooi. Het was de moeite waard.*

Hieronder volgen van elke spreekwijzen vier voorbeelden uit de bijbel, waarbij we de indicatief op de derde plaats hebben gezet, namelijk als de feitelijke uitvoering van de handeling in de buitenwereld. De hier gebruikte volgorde is:

imperatief, oproep;

conjunctief, aanvaarding van de oproep;

indicatief, handeling in de buitenwereld;

perfectum, de getuigenis, overdracht van het voltooide verhaal aan volgende generaties.

De citaten zijn afkomstig uit de Statenvertaling, omdat deze Bijbelvertaling vaak het krachtigst is en in veel opzichten het fundament is van de moderne Nederlandse taal.

Abraham

De imperatief aan Abraham. Eerder al heeft God Abraham bevolen om Ur der Chaldeeën verlaten. Nu roept God om stamvader te worden van het volk Israël.

Genesis 17: 1 Als nu Abram negen en negentig jaren oud was, zo verscheen de HEERE aan Abram, en zeide tot hem: Ik ben God, de Almachtige! Wandel voor Mijn aangezicht, en zijt oprecht! 5 En uw naam zal niet meer genoemd worden Abram; maar uw naam zal wezen Abraham; want Ik heb u gesteld tot een vader van menigte der volken.

De conjunctief van Abraham: hij hoort wel wat God tegen hem zegt, maar raakt erdoor in grote verlegenheid en kan het niet geloven.

Genesis 17: 17 Toen viel Abraham op zijn aangezicht, en hij lachte; en hij zeide in zijn hart: Zal een, die honderd jaren oud is, een kind geboren worden; en zal Sara, die negentig jaren oud is, baren?

De indicatief van Abraham: hij handelt zoals God hem geboden heeft.

Genesis 21: 1 En de HEERE bezocht Sara, gelijk als Hij gezegd had; en de HEERE deed aan Sara gelijk als Hij gesproken had. 2 En Sara werd bevrucht, en baarde Abraham een zoon in zijn ouderdom, ter gezetter tijd, dien hem God gezegd had. 3 En Abraham noemde den naam zijns zoons, dien hem geboren was, dien hem Sara gebaard had, Isaäk. 4 En Abraham besneed zijn zoon Isaäk, zijnde acht dagen oud, gelijk als hem God geboden had. 5 En Abraham was honderd jaren oud, als hem Isaäk zijn zoon geboren werd.

Het perfectum van Abraham: hij wil dat Isaäk een vrouw uit het volk Israël neemt en waarschuwt hem niet terug te keren naar Egypte. Hierbij legt hij zijn getuigenis af. Genesis 24: 6 En Abraham zeide tot hem: Wacht u, dat gij mijn zoon niet weder daarheen brengt! 7 De HEERE, de God des hemels, Die mij uit mijns vaders huis en uit het land mijner maagschap genomen heeft, en Die tot mij gesproken heeft, en Die mij gezworen heeft, zeggende: Aan uw zaad zal Ik dit land geven! Die Zelf zal Zijn Engel voor uw aangezicht zenden, dat gij voor mijn zoon van daar een vrouw neemt. 8 Maar indien de vrouw u niet volgen wil, zo zult gij rein zijn van dezen mijn eed; alleenlijk breng mijn zoon daar niet weder heen.

Israël

De imperatief aan Israel: God heeft al eerder een verbond gesloten met Israël en na de uittocht uit Egypte wordt dit verbond hernieuwd.

Deuteronomium 6: 4 Hoor, Israel! de HEERE, onze God, is een enig HEERE! 5 Zo zult gij den HEERE, uw God, liefhebben, met uw ganse hart, en met uw ganse ziel, en met al uw vermogen. 6 En deze woorden, die ik u heden gebiede, zullen in uw hart zijn. 7 En gij zult ze uw kinderen inscherpen, en daarvan spreken, als gij in uw huis zit, en als gij op den weg gaat, en als gij nederligt, en als gij opstaat. 8 Ook zult gij ze tot een teken binden op uw hand, en zij zullen u tot voorhoofdspannelsen zijn tussen uw ogen. 9 En gij zult ze op de posten van uw huis, en aan uw poorten schrijven.

De conjunctief van Israël: het volk voelt zich misleid en is bang om te sterven in de woestijn. Exodus 16: 2 En de ganse vergadering der kinderen Israels murmureerde tegen Mozes en tegen Aaron, in de woestijn. 3 En de kinderen Israels zeiden tot hen: Och, dat wij in Egypteland gestorven waren door de hand des HEEREN, toen wij bij de vleespotten zaten, toen wij tot verzadiging brood aten! Want gijlieden hebt ons uitgeleid in deze woestijn, om deze ganse gemeente door den hongre te doden.

De indicatief van Israël: het feitelijke verslag van de uittocht uit Egypte, de 40 jaren in de woestijn en de bevolking van het land Kanaän.

Numeri 33: 1 Dit zijn de reizen der kinderen Israels, die uit Egypteland uitgetogen zijn, naar hun heiren, door de hand van Mozes en Aaron. 2 En Mozes schreef hun uittochten, naar hun reizen, naar den mond des HEEREN; en dit zijn hun reizen, naar hun uittochten. 3 Zij reisden dan van Rameses; in de eerste maand, op den vijftienden dag der eerste maand, des anderen daags van het pascha, togen de kinderen Israels uit door een hoge hand, voor de ogen van alle Egyptenaren; 4 Als de Egyptenaars begroeven degenen, welke de HEERE onder hen geslagen had, alle eerstgeborenen; ook had de HEERE gericht geoeffend aan hun goden. 5 Als de kinderen Israels van Rameses verreisd waren, zo legerden zij zich te Sukkoth. 6 En zij verreisden van Sukkoth, en legerden zich in Etham, hetwelk aan het einde der woestijn is. 7 En zij verreisden van Etham, en keerden weder naar Pi-hachiroth, dat tegenover Baal-Sefon is, en zij legerden zich voor Migdol.

Het perfectum van Israël: de woorden die nodig zijn voor het formuleren van de getuigenis van het volk Israël over wat God aan hun heeft gedaan om te vertellen aan nieuwe generaties.

Deuteronomium 6: 20 Wanneer uw zoon u morgen zal vragen, zeggende: Wat zijn dat voor getuigenissen, en inzettingen, en rechten, die de HEERE, onze God, ulieden geboden heeft? 21 Zo zult gij tot uw zoon zeggen: Wij waren dienstknechten van Farao in Egypte; maar de HEERE heeft ons door een sterke hand uit Egypte uitgevoerd. 22 En de HEERE gaf tekenen, en grote en kwade wonderen, in Egypte, aan Farao en aan zijn ganse huis, voor onze ogen; 23 En hij voerde ons van daar uit, opdat Hij ons inbracht, om ons het land te geven, dat Hij onzen vaderen gezworen had.

David

De imperatief aan David: de herdersjongen David wordt in opdracht van zijn vader van het veld gehaald om als aanstaand koning van Israël te worden gezalfd door de profeet Samuel. 1 Samuel 16: 12 Toen zond hij heen, en bracht hem in; hij nu was roodachtig, mitsgaders schoon van ogen en schoon van aanzien; en HEERE zeide: Sta op, zalf hem, want deze is het. 13 Toen nam Samuel den oliehoorn, en hij zalfde hem in het midden zijner broederen. En de Geest des HEEREN werd vaardig over David van dien dag af en voortaan.

De conjunctief van David: vertwijfeld roept David tot God en prijst Hem ondanks alles wat er is gebeurd.

Psalm 22: 2 Mijn God, mijn God! waarom hebt Gij mij verlaten, verre zijnde van mijn verlossing, van de woorden mijns brullens? 3 Mijn God! Ik roep des daags, maar Gij antwoordt niet; en des nachts, en ik heb geen stilte. 4 Doch Gij zijt heilig, wonende onder de lofzangen Israels. 5 Op U hebben onze vaders vertrouwd; zij hebben vertrouwd, en Gij hebt hen uitgeholpen. 6 Tot U hebben zij geroepen, en zijn uitgered; op U hebben zij vertrouwd, en zijn niet beschaamd geworden. 7 Maar ik ben een worm en geen man, een smaad van mensen, en veracht van het volk

De indicatief van David: verslag van de strijdhandelingen van David als koning.

2 Samuel 5: 25 En David deed alzo, gelijk als de HEERE hem geboden had; en hij sloeg de Filistijnen van Geba af, totdat gij komt te Gezer.

Het perfectum van David: hij getuigt van Gods zorg.

Psalm 23: 1 Een psalm van David. De HEERE is mijn Herder, mij zal niets ontbreken. 2 Hij doet mij nederliggen in grazige weiden; Hij voert mij zachtjes aan zeer stille wateren. 3 Hij verkwikt mijn ziel; Hij leidt mij in het spoor der gerechtigheid, om Zijns Naams wil. 4 Al ging ik ook in een dal der schaduw des doods, ik zou geen kwaad vrezen, want Gij zijt met mij; Uw stok en Uw staf, die vertroosten mij 5 Gij richt de tafel toe voor mijn aangezicht, tegenover mijn tegenpartijders; Gij maakt mijn hoofd vet met olie, mijn beker is overvloeiende. 6 Immers zullen mij het goede en de weldadigheid volgen al de dagen mijns levens; en ik zal in het huis des HEEREN blijven in lengte van dagen.

Paulus

De imperatief aan Paulus: Paulus ontmoet Jezus onderweg naar Damascus en krijgt te horen dat hij moet stoppen met het vervolgen van christenen.

Handelingen 9: 3 En als hij reisde, is het geschied, dat hij nabij Damaskus kwam, en hem omscheen snellijk een licht van den hemel; 4 En ter aarde gevallen zijnde, hoorde hij een

stem, die tot hem zeide: Saul, Saul! wat vervolgt gij Mij? 5 En hij zeide: Wie zijt Gij, Heere? En de Heere zeide: Ik ben Jezus, Dien gij vervolgt. Het is u hard, de verzenen tegen de prikkels te slaan. 6 En hij, bevende en verbaasd zijnde, zeide: Heere, wat wilt Gij, dat ik doen zal? En de Heere zeide tot hem: Sta op, en ga in de stad, en u zal aldaar gezegd worden, wat gij doen moet.

De conjunctief van Paulus: totaal ontredderd geeft Paulus zich over.

Handelingen 9: 6 En hij, bevende en verbaasd zijnde, zeide: Heere, wat wilt Gij, dat ik doen zal?

De indicatief van Paulus: de handelingen van Paulus als apostel van Christus.

Handelingen 20: 1 Nadat nu het oproer gestild was, Paulus, de discipelen tot zich geroepen en gegroet hebbende, ging uit om naar Macedonië te reizen. 2 En als hij die delen doorgereisd, en hen met vele redenen vermaand had, kwam hij in Griekenland. 3 En als hij aldaar drie maanden overgebracht had, en hem van de Joden lagen gelegd werden, als hij naar Syrië zoude varen, zo werd hij van zin weder te keren door Macedonie. 4 En hem vergezelschapte tot in Azië Sopater van Berea; en van de Thessalonicensen Aristarchus en Sekundus; en Gajus van Derbe, en Timotheus en van die van Azie Tychikus en Trofimus. 5 Dezen, vooraf heengegaan zijnde, wachtten ons te Troas.

Het perfectum van Paulus: getuigenis van Paulus wanneer hij weet dat hij als martelaar zal sterven.

2 Timotheüs 4: 6 Want ik word nu tot een drankoffer geofferd, en de tijd mijner ontbinding is aanstaande. 7 Ik heb den goeden strijd gestreden, ik heb den loop geëindigd, ik heb het geloof behouden; 8 Voorts is mij weggelegd de kroon der rechtvaardigheid, welke mij de Heere, de rechtvaardige Rechter, in dien dag geven zal; en niet alleen mij, maar ook allen, die Zijn verschijning liefgehad hebben.

Zo hebben we vier maal vier voorbeelden van de spreekwijzen in hun volledige cyclus. Al lezende kan het gevoel ervoor sterker worden en kan de indicatief die zich zo diep in ons spraakgebruik heeft genesteld, terugkeren naar de plaats waar ze thuishoort. Er kunnen nog tal van andere voorbeelden gegeven worden, want het hele dagelijkse spraakgebruik is vol van deze manieren van spreken. Rosenstock-Huessy roept ons op om ons daarvan bewust te worden en in te leren zien dat alle menselijke betrekkingen volgens deze spreekwijzen zijn gestructureerd. Duidelijk is ook te zien dat het antwoord op de imperatief altijd een verandering is die met de nodige pijn en angst gepaard gaat. *Respondeo etsi mutabor*, ik antwoord, ook al verander ik daardoor, is onze meest fundamentele levenservaring.

De vier gestalten van de ziel

Jan Kroesen

‘Ik hou mijn hart vast wanneer ik wat van jou zeggen moet...!’ (Gaston Tableau)

In veel opzichten is het denken(!) van Rosenstock-Huessy over de mens anders en soms ook tegengesteld aan andere denkwijzen over de mens. Veelal wordt over mensen gesproken als specimen van ‘de mens’ of ‘de mensheid’ die dan op een bepaalde manier valt te karakteriseren. Zo wordt gesproken over de mens als zedelijk wezen, of als redelijk wezen,

of vooral als een voelend wezen. Dergelijke karakteristieken zijn dan vervolgens toe te passen op alle individuen van de mensheid en dus ook op onszelf. Rosenstock-Huessy bekritiseert heel vaak de karakteristiek van ‘de mens’ als object onder de objecten. Hij protesteert tegen de verenging van de mens tot indicatief gegeven, waarover alleen waarheden gelden die aan te wijzen en empirisch vast te stellen. Het is niet teveel gezegd dat hij daarmee voortdurend afwijkt van de westerse tradities. Soms nadert hij bepaalde opvattingen echter ook. Hij is een kritisch begeleider van de talen. Dat bemoeilijkt voor veel mensen het begrip voor en de ontvangst van Rosenstock-Huessy’s ideeën.

Wanneer je de zienswijzen van Rosenstock-Huessy wilt uitleggen of wilt vertalen naar anderen, is het van belang dat je de verschillen ziet tussen de diverse karakteristieken en de benadering van Rosenstock-Huessy. Rosenstock-Huessy zelf heeft het belang daarvan denk ik ook zelf voortdurend gezien. Vandaar dat deze korte notitie enerzijds ingaat op het denken over de verschillende spreekwijzen van het menselijk geslacht, maar anderzijds een confrontatie zoekt met het denken van iemand als Heidegger (1889-1976), ook nog tijdgenoot van Rosenstock-Huessy. Dat daarbij aansluiting gezocht wordt bij de thematiek van deze Interim zal duidelijk zijn.

Spreekwijzen

De ziel staat in het brandpunt van de aandacht op de laatste bijeenkomst van Respondeo. Feico sluit in zijn inleidende woorden van zijn inleiding op het onderwerp “Spreekwijzen in de praktijk” aan bij de Sankt Georg Reden van Rosenstock-Huessy, die hij karakteriseert als een dialoog tussen hart en ziel. Met het begrip ‘dialoog’ haal je bij Rosenstock onmiddellijk het kruis van de werkelijkheid naar binnen in het verhaal. Vier manieren van spreken? Je zou ook kunnen zeggen, vier manieren van aanwezig-zijn, die iets uit hebben te staan met ‘hart en ziel’. Spreekwijzen die uitingen zijn van ‘hart en ziel’? Dat klinkt mooi, maar geen mens is altijd helemaal aanwezig. En ook niet steeds op dezelfde manier. Soms met hart en ziel, maar ook soms gedachtenloos en op de automatische piloot. Maar wel steeds zijn er toegangswegen, die naar je hart kunnen leiden. Oren die horen, berichten die binnenkomen in onze hersenen en leiden tot begrip van iets. Soms komen boodschappen niet verder dan de hersenen, maar soms ook dalen ze dieper in naar je hart. Krimpt je hart in elkaar of gaat je hart open? Communicatie heet de kunst die we daartoe moeten leren. Communicatie is de energie via de toegangswegen die ons ook steeds weer op een andere manier in de werkelijkheid doen zijn. De vier talen van het kruis zijn allemaal tegelijkertijd in ons en om ons heen aanwezig. We schakelen probleemloos tussen de verschillende manieren van spreken, waarbij binnen en buiten, verleden en toekomst op een moment verstrengeld in elkaar, naar elkaar verwijzend, elkaar veronderstellend aanwezig zijn in ons spreken en ons denken en in wie we zijn en in wie we worden. We spreken niet maar op een manier tegelijk. Altijd zijn andere wijzen van spreken verondersteld. Feico zegt in zijn inleiding dat hij een voorstander is van een dynamische opvatting van het kruis der werkelijkheid. Die dynamiek is te zien in dat verwijzen naar elkaar en de afwisseling van de spreekwijzen van elkaar. In die vier metamorfosen zijn wij aanwezig. Je zou ook kunnen zeggen; zijn wij aan-de-wereld (Merleau Ponty). Metamorfosen zijn metamorfosen van de menselijke persoon, van onszelf.

In zijn inleiding laat Feico de vier wijzen van spreken de revue passeren en illustreert deze aan de hand van teksten uit de Bijbel. Het subject, het naar binnen gerichte aspect. Al die zinnen waar wij 'Ik' zeggen, naar onszelf verwijzen. 'Waarom hebt gij mij verlaten', is er zo één uit de Bijbel. Of uit het verhaal van Paulus die op zijn weg ineens God tegenkomt; Wat wilt Gij dat ik doen zal? De tweede manier van spreken is de taal van de indicatief ofwel van de objectiviteit. In die taal worden feiten, standen van zaken weergegeven. Daarvan is sprake wanneer in het Oude Testament verteld wordt dat Sara een zoon baarde, dat David de Filistijnen versloeg enz.

Dan is er de taal van het verleden, het perfectum. Daarmee wordt duidelijk gemaakt dat de opdracht is uitgevoerd: We hebben het gedaan. Hij doet wat Hij heeft beloofd. Feico noemt in dit verband psalm 23: Hij leidt mij (David) aan rustige wateren. En: al ging ik door een dal van diepe duisternis, Gij zijt bij mij. En als laatste, waar het allemaal mee begint: de imperatief, de oproep. Hier worden werkwoorden gebruikt: Ga, sta, loop. Bijbelse voorbeelden zijn de oproep aan Abraham: Wandel voor mijn aangezicht. Of het Sjema Israel: Hoor Israel. Zie verder de bijdrage van Feico in deze Interim.

Ziel of Zelf

Een beetje Respondeo-lid kent deze bewegingen als het Kruis der werkelijkheid, zoals Rosenstock-Huessy dat heeft blootgelegd. Een model voor menselijke communicatie. Onze taaluitingen zijn niet eenvormig, maar hebben vier verschillende vormen die ook niet tot elkaar zijn te herleiden. Toch zijn ze tegelijkertijd allemaal uitingen van onze ziel. Een lastig en tegelijkertijd eenvoudig begrip trouwens. Lastig omdat dit begrip steeds aanleiding is geweest tot veel verwarring en eenvoudig omdat wij mensen eigenlijk al 'zielen' zijn. Het S.O.S (Save Our Souls) signaal is niets anders dan een oproep om ons te helpen overleven. Het is de uitroep (oproep): Redt ons. Mensen zijn nooit meer ziel, dan wanneer ze om hulp schreeuwen. Als we ten onder dreigen te gaan zijn we zo authentiek als het maar kan. Nooit (lijkt het) zijn we echter en eerlijker dan wanneer we dreigen te sterven. Die notie tref je ook aan bij Heidegger. Tegenover de ervaring van de dood, de mogelijkheid van de eigen dood, kom je op de meest eigen wijze te staan tegenover je eigen diepste zelf (Da-sein bij Heidegger)¹. De dood is dan allereerst niet de dood van alle mensen (het 'men' van 'men sterft'), maar voor alles en eerst 'mijn dood', die mij aankleeft. De schrik die mij bevangt, de angst voor de mogelijkheid er niet meer te zijn, daar worden wij allereerst en allerechtst onszelf, aldus Heidegger.²

In deze redenering 'gebeurt' er iets dat zich bijna onmerkbaar aan onze blik en ervaring onttrekt. In plaats van het woordje 'ziel' kwam ineens het woordje zelf. Alsof 'zelf' en 'ziel' synoniemen zijn. In de reflectieve opmerkingen afkomstig van Heidegger vindt onverwacht

¹ Eigenlijk is het een grote stap om het begrip 'Da-sein' zoals Heidegger dat gebruikt, zonder meer te vertalen met 'zelf'. Een echte behandeling van het Da-sein, zoals Heidegger gebruikt, vereist nogal een paar pagina's en voor het doel dat ik met deze kleine notitie heb, volstaat een vertaling met 'zelf' prima. Daarmee vind je in ieder geval aansluiting bij een algemeen taalgebruik.

² Heidegger is zich dus bewust van het gegeven dat de dood (ons sterven) ons iets te zeggen heeft. Niet krachtens onze geboorte, maar vanuit onze sterfelijkheid gedacht ontdekken we iets over onszelf. Dit motief is, weliswaar in andere context, ook bij Rosenstock-Huessy te vinden, wanneer deze erover spreekt dat bij het graf wordt geleerd wat de betekenis is van onze voorvaderen.

en stiekum een verandering plaats die te maken heeft met de aanpak van Rosenstock-Huessy in zijn spreken over ons mensen. Ziel is een woordje dat allereerst een beschrijving is van wie wij zijn. We zijn een 'levende ziel'. In het boek Genesis blaast God zijn 'ruach' (= geest) in de neusgaten van Adam. In het post-descartiaanse tijdperk lezen we hier al snel dat God eerst ons lichaam schiep waar vervolgens Zijn (Gods) Geest aan toe werd gevoegd. Dat leidt tot prachtige (nou ja....) verhalen over stervenden die met bed en al op een weegschaal werden gezet en gewogen. De hamvraag is/was dan of de overledene na zijn sterven ook inderdaad lichter was dan daarvoor. De ziel wordt dan eigenlijk gedacht (en gezien) als een voorwerp, iets dat gewicht heeft dat meetbaar is en als zodanig kenbaar.

Ziel in dat lieve gevaarlijke leven

In het kielzog van die verschuiving gebeurt nog iets. De ziel, is van oudsher een begrip dat bij de eeuwigheid hoort. Bij de Griekse filosoof Plato is de ziel het eeuwigheidsprincipe dat in elk van ons aanwezig is. Ik neem hier voor het gemak maar even een grote stap wanneer ik zeg dat in het Christendom deze zienswijze van de ziel als eeuwigheidsprincipe opnieuw opgeld deed. De zielen van de uitverkorenen stegen na de dood op naar de hemel. Een teveel aan onvergeeflijke zonden zou ertoe leiden dat onze zielen, als het even tegenzat, eeuwig zouden branden in de hel. De Middeleeuwer was denk ik goed bekend met de verschrikking van het vuur. Vuur is (heilige?) vernietiging. Behalve de branden die men gewoon ook toendertijd meemaakte waren er aan de vooravond van de reformatie en daarna ook de brandstapels waarop ter dood veroordeelde kettters aan hun eind kwamen. Wanneer men ze niet zelf had gezien, had men natuurlijk wel de verhalen ervan gehoord. En een goed brandend vuur in de brandstapel gaande houden was toch ook een wrede kunst op zich. Als regel gold dat er zolang mogelijk vuur moest zijn en zo weinig mogelijk rookontwikkeling, zodat men zo lang mogelijk bloot was gesteld aan wat in de hel te wachten stond. Onze eeuwige ziel, eeuwig brandend.

Wie zo spreekt over de ziel, spreekt in de indicatief. Er is vastgesteld, objectief, aan de hand van overtuigende bronnen, wat de ziel is! En daar worden consequenties aan verbonden. De ziel wordt dan gezien als een ding. Dat wij mensen allereerst 'levende zielen' zijn, is dan inmiddels uit het zicht geraakt.

Een van de methoden die Rosenstock-Huessy vaak gebruikt is het maken van een terugtrekkende beweging. Abstracte wetenschappelijke uitspraken worden door hem vaak herleid tot hun niet wetenschappelijke bronnen uit de levenservaring van mensen. Het worden weer gebeurlijkheden die te vatten zijn in een verhaal, waarin het proces van de overkomelijkheden die mensen opdoen in hun leven opnieuw tot leven worden gebracht. Wanneer hij het woordje 'ziel' gebruikt, gaat het hem om wie wij zijn, om onze manieren van leven. Wie 'ziel' zegt zoals Rosenstock-Huessy, voert een reductie uit (een terugtrekking, terugtocht) vanuit het indicatieve, naar het levende leven zelf. 'Ziel' is een zelfstandig naamwoord, dat nooit een zelfstandig ding kan worden.

Ziel heeft daarom altijd iets uit te staan met het werkelijke leven zelf en de ziel is nooit afgesloten. De ziel is allereerst altijd een aangesproken ziel. De imperatief van het 'jij daar', roept mij wakker en doet een beroep om mij in te spannen tot iets. Mijn ziel is het in mij wakker geroepen verlangen tot het geven van een antwoord. En van hoe dieper mijn

antwoord komt, des te meer mijn ziel in vuur en vlam staat. Daar waar een mens gegrepen is, daar is hij ziel. De ziel die zich aangesproken weet en ontbrandt in 'heilig vuur' (eeuwig?) brengt een beweging op gang die zijn weerga niet heeft. Die werkt om zo te zeggen aanstekelijk. Rosenstock-Huussy spoort dit gebeuren vaak weer op in de geschiedenis van de mensheid, van Europa en in dat van het individu. In de vraag; hou je ook van mij en kun je mij ook helpen, ligt het allemaal al besloten. Ons liefdesleven laat zich lezen als een concretisering van het leven van de ziel, die niet zijn levenspartner kiest, maar die uiteindelijk gekozen wordt door iemand die hem roept bij zijn naam. Iemand die antwoord geeft en zegt; ik hou van jou, ik blijf je trouw, heeft al heel veel belevenissen achter de rug. Want zou dat wel lukken? Passen we wel bij elkaar? In zulke vragen speelt zich het werkelijke leven af en daarin vinden we het leven van de ziel. Niet als een afgerond en eindig ding, maar als een levende werkelijkheid die proeft, uitprobeert, zich terugtrekt en het even aankijkt, maar dan toch in laatste instantie een antwoord geeft en zich ergens aan uitlevert.

Uit zulke voorbeelden blijkt in ieder geval wel dat de ziel lang niet altijd onmiddellijk in vuur en vlam staat. En bovendien dat geen ziel dezelfde is.

Trouw aan jezelf...?

Maar valt dat niet ook te zeggen van het 'zelf' van Heidegger? Ook hier komt de menselijke ervaring toch aan het woord. Tegenover de dood ontdekken we immers wie wij in onze meest authentieke eigenheid zijn en het beangstigt ons, zonder dat we eigenlijk weten waarvoor we angstig zijn. Daar is eigenlijk ook geen goede en definitieve oplossing voor. Het enige dat wij kunnen, aldus Heidegger, is dat wij besluiten ons bestaan op ons te nemen en ons leven te leven zoals wij dat willen of in goed Heideggeriaans; zoals wij onszelf ontwerpen, ontwikkelen, vormgeven aan (de openheid van) onszelf en en ons leven-in-de-wereld. Entschlossenheit noemt Heidegger dat. We besluiten tot een bepaalde wijze van leven, liefst (wat Heidegger betreft) zonder te vergeten wat onze meest eigen mogelijkheid is namelijk: te kunnen sterven. Daarin zit in ieder geval een imperatief (ook al zegt Heidegger dat zelf niet zo nadrukkelijk), om vooral een hoogsteigen persoonlijk leven te leven in een wereld die verder al op een bepaalde manier gegeven is. Je moet je openstellen voor die wereld, daarin je mogelijkheden uitproberen en ontwikkelen, maar daarbij altijd wel jezelf blijven. Dat is een oproep die we om ons heen nog heel vaak horen. Blijf trouw aan jezelf. We mogen om zo te zeggen geen abortus plegen op onszelf door ons onder te dompelen in een wereld van manipuleerbare dingen. Temidden van de objecten, moeten we onze subjectiviteit behouden en ook cultiveren. We moeten onszelf niet verliezen in de wereld van de (begeerlijke?) dingen.³

³ Heidegger kent hier eigenlijk twee varianten. Enerzijds een zelf dat zichzelf opvat als een object tussen objecten. Dat is precies de sfeer die Rosenstock aanduidt als de sfeer van de indicatief. Anderzijds in de ervaring van de angst tegenover het Niets (inderdaad met hoofdletter geschreven) als een subject, een bewustzijn dat in een hem omvattende wereld leeft. Een goed zelfbegrip leidt tot een authentiek leven. Dat wil zeggen een leven waarin men zich bewust is van zijn eindigheid, maar ook van zijn mogelijkheden. Wanneer het gaat om een imperatief, is dat bij Heidegger de oproep tot een authentiek bestaan, dat zich bewust van zijn eindigheid zijn verantwoordelijkheden in het leven niet ontloopt. Dat betekent dat een mens er voor moet waken niet op te gaan in de massa, niet moet leven als een doorsnee-mens, die doet wat allen doen. Zich niet onderdompelen in een

Er zit veel leerzaams in Heideggers' opvattingen. Hij maakt in ieder geval al duidelijk dat *binnen en buiten* verschillend zijn van elkaar maar ook met elkaar van doen hebben. Bij een vergelijking van het zelf (Da-sein) van Heidegger met de manier waarop Rosenstock-Huessy de ziel ter sprake brengt, is dat Rosenstock-Huessy niet mijzelf laat ontdekken in zijn meest particuliere eigen mogelijkheid, maar als een ziel (een bestaan) dat van meet af aan niet los kan staan van anderen. Mijn subjectiviteit staat niet los van anderen. Om een levende ziel te kunnen worden heb ik anderen nodig die mijn ziel wakker roepen. Mijn ziel is aangewezen op een naam, mijn naam. Anderen die mij in hun omgang met mij, mij bij mijn naam noemen en verschillende mogelijkheden tot herinneren, zien, luisteren en verlangen wakker roepen. Niet mijn sterfelijkheid roept mij op tot een authentiek bestaan (Heidegger), maar de sterfelijkheid van wie mij lief hebben, roept mij op tot een leven dat anders loopt dan ikzelf zou kunnen bedenken (Rosenstock-Huessy). In die beweging van verandering wordt duidelijk wat mijn ziel werkelijk is. Het is de werkelijkheid verbogen te kunnen worden in een andere richting en die mijn bestaan revolutioneert, maar er tegelijk ook een zin aan geeft die niet (alleen?) ontspringt aan mijn eigen ontwerp (zoals bij Heidegger wel het geval is).

Leven op de drempel

Natuurlijk blijft mijn leven ook schatplichtig aan het oude. Ik blijf verplicht aan bijvoorbeeld mijn ouders die mij hebben geleerd hoe te leven. Hoe te spreken met twee woorden en dankjewel te zeggen, dat men z'n schulden moet afbetalen, bij te dragen aan een gemeenschappelijke taak; kortom om braaf te zijn en mij aan te passen aan wisselende omstandigheden. Maar die ook de ruimte lieten om dat allemaal op mijn manier en tijd te leren doen. Op die manier kan ik mijn eigen tijd van leven ontdekken en verwerven. Onze ziel zoals Rosenstock-Huessy die beschrijft is ingebed in een historische wereld en strekt zich uit naar de toekomst. Dat wil zeggen is ook georiënteerd op een tijd die niet van hemzelf is. Lange tijd hebben we in een betrekkelijk rustige samenleving gewerkt en geleefd. Nederland is goed geregeld. Volgens sommigen zelfs teveel geregeld. We zouden willen dat het zo blijft. Maar of dat lukt is nog maar de vraag. Zeker na de gebeurtenissen die ons in de afgelopen zomer hebben getroffen en waar we ook nu nog met ontzetting naar kijken. We schrikken wakker van de terreur om ons heen. Terreur heeft een nare eigenschap, het werkt al beangstigend terwijl het nog niet voor je deur staat. Wat moeten we leren (of zeggen) in een samenleving die zich verhardt en de uitgesproken neiging heeft om overal een wedstrijd van te maken. Waartoe roept dat ons op?

Nog even terug naar Heidegger. Heideggers' zelf (Da-sein) is eerder een beschrijving van een a-historisch gegeven (namelijk van mijzelf, het ontwerp dat ik ben), dat weliswaar geschiedenis kan opdoen, *maar niet opgeroepen wordt naar een andere tijd dan die van hemzelf*. Het lijkt alsof het 'zelf' van Heidegger wel om hulp kan schreeuwen, maar dat hij niet gehoord kan worden en daardoor gevangen blijft in z'n eigen tijd die het moet uithouden met zichzelf tot het einde, als Prometheus vastgeketend aan de rots. Er zit iets demonisch in de oproep tot 'jezelf niet vergeten' en 'authentiek zijn'. Alsof er niemand anders is die nog

---

wereld van objecten, waarin jezelf ook alleen maar een onderdeelje bent, maar een eigen sterfelijk zelf kunnen-zijn in openheid naar de wereld om je heen. Het gaat om een eigenlijke hoogstpersoonlijke manier van leven.

aan je kan denken. Alleen jezelf! In elk antwoord jezelf tegenkomen. Je eigen ontwerp, je eigen belang, je eigen verlangen en dat alles steeds maar weer. En als dat klaar is, dan lijkt de wereld weer (geruststellend?) te kloppen.

Dit laatste is in ieder geval geen ‘volheid van spreken’ lijkt mij. De wereld kan wel op orde lijken, maar is daarmee nog niet in orde. Volheid van spreken wil denk ik ook zeggen dat we de imperatieve formuleren die onze samenleving nu nodig heeft, om ook straks nog een manier van samenleven te hebben. Nagaan wie ons zo lief heeft dat wij daar nu al voor kunnen zorgen. Vertellen om ons heen, waar het maar kan hoe we er mee bezig zijn. Zingen over hoe leuk dat is om te doen en aanwijzen waar de eerste bloempjes van de toekomst al groeien.

Jan Kroesen

24 September 2014

Eugen Rosenstock-Huessy THEN & NOW

Lise van der Molen

Conferentie aan Renison College/University Waterloo, Ontario Canada, 19 – 22 Juni 2014

Op het verzoek, iets te vertellen over de conferentie, heb ik vrij gemakkelijk ja gezegd. Als je er geweest bent, ontkom je er ook niet aan. Thuis niet en in je omgeving niet. Ik heb het daar ook gedaan. Maar het blijft dan toch bij wat perifere zaken. In zo’n conferentie zijn die ook. De weergave van de kernen is moeilijker. In het dag-overzicht staat een evaluatie voor de afsluitende zondagmorgen aangegeven. Er staat mij daarvan niet veel meer bij.

In 1982 hadden wij onze eerste internationale Rosenstock-Huessy conferentie. Die werd op de zelfde plaats gehouden en had dezelfde leider: Prof. Dr. M. Darrol Bryant. Hij is hoogleraar in de godsdienstwetenschap. Bijzonderheid: hij reist met z’n studenten naar India en Tibet en bezoekt met hen zijn vrienden onder Hindoes, Boeddhisten en Islamieten. Intussen zijn er een stuk of vijf van deze internationale conferenties geweest, plus nog een aantal minder omvangrijke aanverwante. Eén ervan (de vierde) was aan de Tech. Universiteit van Enschede in 1992.

Van de eerste is een verslag verschenen in de bijlage (Beiblatt) van het *Mitteilungsblatt* van de *Eugen Rosenstock-Huessy-Gesellschaft* van 1983. Het is het enige, zover ik weet. Het is van mijn hand. Van de andere zijn wel bundels van bijdragen verschenen, van die van 1988 - de viering van Rosenstock’s honderdste geboortedag in 1888 (6 Juli) – zelfs een boek. In mijn verhaal over het gebeuren in 1982 is de beschrijving te vinden, hoe het mij mogelijk werd, de weergave te maken. Die helpt mij ook nu. Ik sloot mij aan bij de manier van verslag geven van de vriend van Eugen Rosenstock-Huessy uit de twintiger jaren, Joseph Wittig - de katholieke patristicus in Breslau. Zoals Wittig het deed bij de weergave van het eerste “Arbeitslager in Löwenberg” 1928 (het vrijwillige werkkamp van fabrieksarbeiders, boeren en studenten. Jonge socialisten, katholieken en protestanten kwamen daar samen ter leniging van de nood in Silezië.) Hij opende dat toen met te zeggen, dat tegenwoordig dit soort verslagen er uitzien als uitgedorst stro. Volgens Wittig moeten ze beginnen met een

lied en die toon moet in het vervolg hoorbaar blijven. Want alleen zo gaat een werkelijke overdracht naar het nageslacht.

Nu werd mijn verhaal van 1982 voorafgegaan en gedragen door het lied dat Ko Vos op die conferentie had aangeheven. Dat lied sprak van haar ontroering over wat had plaats gevonden: van de veelheid van stemmen van mensen die elkaar niet kenden en die een eenheid werden, een koor bleken te vormen, open en op elkaar afstemmend.

Zo gaat het op deze Eugen Rosenstock-Huessy conferenties. Van het begin af aan heeft Darrol Bryant de nieuwe toonzetting gevonden, geheel in de geest van Rosenstock. Ze worden anders georganiseerd dan in academische kringen gewoon is. Er worden wel bijdragen geleverd. Maar die worden niet voorgedragen. De deelnemers krijgen ze van tevoren. Tegenwoordig gaat dat makkelijk door internet. Ter conferentie worden ze besproken. Op de eerste en volgende waren er moderatoren, voor elke bijdrage was iemand gevraagd. Deze ging dan voor met een samenvatting en opening van de vragen voor de gespreksronde. Nu gebeurde dat niet en deed Darrol het alleen, omdat we met maar 18 deelnemers waren (overgebleven van de 35 die aanvankelijk op de lijst stonden). Op de voorgaande waren er ook een drietal sprekers met een voordracht. Die waren er nu niet. Wel hadden we nu een paar panel-gesprekken. Die op de eerste dag was gewijd aan het ophalen van de herinnering aan de man in kwestie. Die op de laatste dag aan de vraag wat de erfgenamen ermee denken te doen.

De weldadigheid van deze werkwijze zal ieder duidelijk zijn die wel eens op een academisch congres of conferentie is geweest. Zes of meer referaten op een dag zijn er usance, zodat niemand er wat van onthoudt. Maar anders is er geen financiering, want heet het niet academisch. In de ERH-Gesellschaft in Duitsland kon men er ook nauwelijks vanaf komen en ik heb ook daar op 'Tagungen' nog wel referaten gehoord die meer dan een uur duurden. Over de technische middelen nog dit: ze spelen een ondergeschikte rol. Telkens blijkt dat je er wel een professional voor nodig hebt.

De ontmoeting van de deelnemers rondom de bijdragen staat op deze manier centraal. Hun eigen geschiedenis en verlangen mag daarbij voluit meespelen.

Waarover gaat het? Over de mens Eugen Rosenstock-Huessy en over zijn werk. Aan de bijdragen laat zich toch aardig goed aflezen, welke thema's hem hebben bezig gehouden en ook wat daarin centraal staat. De lijst van bijdragen staat in de bundel die Darrol Bryant op een heel aardige manier heeft vorm gegeven: met een heleboel foto's uit het leven van Rosenstock-Huessy, zelfs met een enkele, waarvan het niet duidelijk is, wie er met hem op staan. Er zijn 31 bijdragen en de bundel heeft 386 bladzijden. Iedere deelnemer kreeg bij aankomst een exemplaar. De paar overgeblevene hebben al via het lot een afnemer gekregen.

De subjectiviteit waarmee dit verhaal geschreven wordt, hoeft dus geen bezwaar te zijn, zoals een quasi wetenschappelijkheid vandaag bij alles vreest. In de kring rond Rosenstock-Huessy weten wij, dat zonder subjectiviteit niets gaat, het subject is de drager van alles wat we samen te eniger tijd kunnen weten. In de Middeleeuwen wist men dat al: terecht vertaalde men subject met 'stoel'. Ieder ander zou vanzelfsprekend de indrukken anders weergeven.

Zonder traject (het afgelopen pad) en praject (het te lopen pad) zou helemaal niets gehoord zijn en er ook niets meer zijn om door te geven. En ook het object – in dit geval de

conferentie - blijft bij alle verhaal zijn geheim behouden. Meerdere zouden natuurlijk verwelkomd moeten worden. Hoe kundig wij ook mogen worden in onze weergave, ieder van ons vertelt anders en zelf anders met zes, met tien, met twintig jaar en ook later nog. Dat is het centrale accent van de spraakleer van Eugen Rosenstock-Huessy, die de methode van zijn geschiedeniswerk is. Over de geschiedenis van het menselijk geslacht gaat dat, zoals zich die geschiedenis aan ons opdringt sedert de wereldrevolutie in de vorm van twee wereld-oorlogen in de 20ste eeuw met haar nasleep tot nu toe. Tot in de formulering gaat de laatste zin op hem terug. “*Die Sprache des Menschengeschlechts*” (1963 en 1964) heet het deel van zijn methode, die een verzameling is van artikelen over zijn hele leven en die zijn levens-ontdekking is, tegelijk de uitdaging voor het nageslacht.

Een indrukwekkende poging tot samenvatting is het stuk van Clinton C. Gardner: *Speech as our matrix* (191 – 222). En we zijn het ook nu nog niet geheel met elkaar eens.

Het voor mij meest aangrijpende stuk is van de hand Dr. David Bade (University of Chicago):

Respondeo etsi mutabor: Eugen Rosenstock-Huessy and Linguistic Theory (20 – 50) waarin de auteur de linguïstiek van verleden en heden beschrijft en laat zien dat Roy Harris het nieuwste brengt vanaf het sterfjaar van Eugen (1973) en hetgeen Rosenstock pionierde nu nader en groots exploreert.

Overigens is het niet behandeld op de conferentie, omdat de auteur niet aanwezig was. Zo verging het om dezelfde reden de introductie tot de sociologie van Eugen Rosenstock-Huessy van Wayne Cristaudo, ook die staat wel in het boek.

De bijdrage van Feico Houweling: *Eugen Rosenstock-Huessy and the Dutch* (177 – 190) is overigens wel aan de orde geweest en wel op de eerste dag. Daarbij kon ik nog een handje helpen. Over de invloed van Rosenstock-Huessy op Nederland naast die op Duitsland en de VS komt het pakkende verhaal van Wim Leenman over zijn vader Bas: *The Influence of Eugen Rosenstock-Huessy on the life of Bas Leenman* (227 – 232). Wim vertelt van zijn ouders: “*they were willing to face uncertainty and try new things*” (228).

Wim Leenman en Nick Ruiter, beide niet direct wetenschappelijk werkzaam, kregen een bijzonder aandeel in deze conferentie. Ze gaven een aangrijpend exemplaar van de levenscheitheid van Eugen Rosenstock-Huessy’s leer, juist op het moment dat onze discussies dreigden te verzanden.

Wim vertelt van het werk van zijn ouders in Forty Seven Main Street, Inc., dat hij in 1985 overnam (hulp aan geesteszieken), verwant aan het werk van de zoon van Eugen en Margrit, de psychiater Dr. Hans Huessy in Spring Lake Ranch, verwant ook aan wat gedaan werd in het Rosenstock-Huessy-huis in Haarlem.

Nick Ruiter doet dat van zijn weg naar en in het werken in een team voor palliatieve hulp. Hij eindigt zijn bijdrage met 13 punten van luisteren als vrucht van Rosenstock-Huessy’s spraakleer.

Er was één Japanner (met zijn vrouw, die vanwege de taal niet deelnam), één Duitser, één Nederlander (als ik de twee anderen van Nederlandse afkomst mee tel, waren we met z’n drieën), drie Canadezen en de anderen kwamen uit de VS. Er was geen vrouwelijke deelname....

Lise van der Molen

Winsum 29 sept. 2014

Rosenstock-Huessy's leven op een rijtje

Feico Houweling

Het is misschien niet verwonderlijk dat er meer dan veertig jaar na de dood van Eugen Rosenstock-Huessy nog altijd geen biografie van zijn leven is verschenen. De veelzijdigheid van zijn werk en zijn leven en de enorme hoeveelheid activiteiten die hij ontplooidde, zijn zelfs voor degenen die zich al langer met zijn werk bezighouden niet zonder meer te overzien.

De bibliografie van Lise van der Molen, die in 1987 verscheen in *Speech and Society* van George Morgan en tien jaar later als zelfstandige uitgave bij Argo Books, was al een titanenwerk voor wat betreft de omvang en de inspanning om de bibliografische gegevens correct te krijgen en waar mogelijk ook met elkaar te verbinden. Niet onbelangrijk, maar van een heel ander kaliber was het boekje *Eugen Rosenstock-Huessy, een kleine biografie*, waarin Ko Vos vertellenderwijs een overzicht geeft van een aantal belangrijke fasen in Rosenstock's leven. Zij had niet de bedoeling om compleet te zijn, maar wel om enkele karakteristieke episodes en inzichten te tonen, zodat de lezer in ieder geval een idee krijgt van Rosenstock-Huessy's leven en werk.

In de VS werkt Raymond Huessy aan een omvangrijkere biografie. Hij speelde eerder al een grote rol bij het gereedmaken van de vele duizenden brieven van Rosenstock-Huessy voor opname in de archieven van Rauner Library van Dartmouth College, waar Rosenstock-Huessy zoals bekend van 1935 tot 1957 doceerde.

Misschien zijn er nog meer initiatieven. Zeker is wel dat degene die het leven van Rosenstock-Huessy wil beschrijven, de data en feiten goed op een rijtje zal moeten hebben. Niet dat zijn leven zich daarmee laat vertellen, maar je zult toch echt moeten weten wanneer en waar Rosenstock-Huessy bepaalde fasen in zijn leven doormaakte. Er zijn genoeg vraagtekens, wat dat betreft. Zo was hij, om een voorbeeld te noemen, ooit vicevoorzitter van de World Association for Adult Education (WAAE), maar wat was dat voor een organisatie en wat heeft Rosenstock-Huessy in die hoedanigheid gedaan? Het internet biedt niet meer informatie dan wat losse feiten over deze niet meer bestaande club plus wat notulen van een vergadering waar Rosenstock-Huessy niet bij betrokken is geweest.

Een verdienstelijk begin met het inventariseren van dergelijke biografische gegevens is gemaakt door Gottfried Hofmann. Hij is bij velen bekend als de onvermoeibare archivaris van de Eugen Rosenstock-Huessy Gesellschaft. Aan de hand van de hem bekende gegevens, onder andere uit dit archief, heeft Hofmann een chronologie samengesteld van het leven van Rosenstock-Huessy vanaf zijn geboorte op 6 juli 1888 om 12.45 uur aan de Plantagenstraat 3 in Berlijn-Teglitz tot aan zijn overlijden op 24 februari 1973 in Norwich.

De chronologie zelf omvat zo'n 85 pagina's op A4-formaat en is hier en daar behoorlijk gedetailleerd, niet alleen voor wat de Duitse periode betreft, maar ook de Amerikaanse. We vinden onder meer feiten over zijn werkzaamheden voor bovengenoemde organisatie voor volwasseneducatie, bijvoorbeeld dat hij van 25 september tot 20 november 1925 op uitnodiging van de WAAE in Engeland verbleef om de volwasseneducatie aldaar te bestuderen, met een overzicht van plaatsen en personen die hij bezocht. Dat is dus nog voor de organisatie van de werkkampen voor arbeiders, boeren en studenten in Silezië later in de jaren twintig. In 1929, tijdens een derde reis, wordt hij tot vicevoorzitter gekozen.

Zo vormt zelfs een op zich eenvoudige chronologie al boeiende literatuur. Bovendien is er nu een degelijke basis voor het verder uitwerken van deze informatie, bijvoorbeeld door de onderwerpen te combineren met plaatsen in de archieven en de genoemde titels met de

bibliografie. Daarmee is het verhaal van het leven van Rosenstock-Huessy nog niet verteld. We blijven in gespannen afwachting van de eerste diepergravende biografie. De chronologie van Hofmann is alleen te verkrijgen als pdf-bestand, maar dat is nog wel zo handig want op die manier is het document makkelijk doorzoekbaar. Een register van namen met data, sleutelwoorden en plaatsnamen kan daarbij helpen, maar het is de vraag of dat nog veel zin heeft in een digitaal doorzoekbare tekst. Een gedrukte uitgave van deze chronologie is waarschijnlijk niet lonend. Maar het is een goede zaak dat Agenda Verlag in Münster het werk op deze manier digitaal voor een breed publiek toegankelijk maakt, hoewel de uitgever wel iets meer had kunnen doen om het geheel enigszins toonbaar te maken. Er is duidelijk geen redactie aan te pas gekomen, noch voor de opmaak noch voor de taal. Er is zelfs geen ISBN-nummer te vinden. Het werk verdient een serieuzere aanpak en hopelijk gaat dat nog gebeuren.

Gottfried Hofmann: *Eugen Rosenstock-Huessy, Versuch einer Chronik seines Lebens*, In dankbarer Erinnerung an Freya von Moltke, Agenda Verlag Münster, 2014, 140 blz., € 9,80 incl. BTW. Alleen als pdf te downloaden: http://epages2.euro-web.net/epages/44061753.sf/de_DE/?ObjectPath=/Shops/44061753/Products/Hofmann1&ViewAction=ViewProduct

Andere genoemde werken:

Molen, Lise van der. *A Guide to the Works of Eugen Rosenstock-Huessy*. Essex: Argo Books, 1997.

Morgan, George Allen. *Speech and Society, The Christian Linguistic Social Philosophy of Eugen Rosenstock-Huessy*. Gainesville: University of Florida Press, 1987.

Vos, Ko. *Eugen Rosenstock-Huessy, een kleine biografie*. Aalsmeer: DABAR/boekmakerij Luyten, 1993.

	Matr. aufzeichnungen und Briefe, S.205
1925.09.09.-13.	Teilnahme am 19. Lehrgang für Volksbildner in Schreiberhau mit Studenten der Schlesischen Jungmannschaft (u.a. Hans Dehmel, Heinz Beutler)
1925.09.14.-15.	Jena : Treffen mit Wilhelm Flitner flitner
1925.09.17./18.	Aufenthalt in Leipzig : Treffen mit C.H. Becker
1925.09.19.	Habertshof Schlüchtern ? abends in Kassel
1925.09.25. - 11.20.	Erste Englandreise zum Studium der englischen Erwachsenenbildungseinrichtungen mit deutschem Stipendium auf Einladung der World Association for Adult Education (u.a. London, Derby, Nottingham, Cambridge, York, Manchester, Liverpool, Birmingham, Bristol, Oxford, (27.9. Hoek van Holland – 20.11.Hoek van Holland) Bericht in Freie Volksbildung 1 (1926), S. 165 - 169
1925.09.26.	Köln: Treffen mit Albert Mergeler sonntag nachmittag (27.9)
1925.09.27.	Düren mit Albert Mergeler
1925.09.28.-10.21.	London : Wohnen im Penn Club oder im Hotel, vielfältige Unternehmungen, zwischendurch Anzeichen von Erschöpfung
1925.09.29.	Besuch einer Hamlet-Aufführung im Kingsway Theater
1925.09.30.	Besuch von Hampton Court

De eerste reis naar Engeland in het kader van de WAAE in 1925. Fragment uit de chronologie van Gottfried Hoffman.

De Taal van de Ziel

Otto Kroesen

Boekpresentatie 16 oktober bij de PThU Amsterdam 13:30-17:00

Dit werk stuurde Rosenstock-Huessy oorspronkelijk als brief vanuit het westfront naar Rosenzweig aan het oostfront, midden in de Eerste Wereldoorlog (1916). Het is het oudste document van de filosofie van de dialoog en het 'taaldenken' in de lijn van Rosenzweig, Buber, Marcel, Levinas. Het is oorspronkelijk in 1923 verschenen onder de titel *Angewandte Seelenkunde*.

In dit werk wordt de veranderende macht van de taal herontdekt. De uitspraak van Churchill voor het Engelse parlement aan het begin van de Tweede Wereldoorlog "I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat" is een dergelijk veranderend woord. Woorden die stem geven aan het diepste dat de ziel beweegt hebben de macht om mensen op een nieuw spoor te zetten. Mens en samenleving zijn onderhevig aan de vormende macht van die Stem.

Bijna honderd jaar na dato is dit boek nog steeds actueel, ook voor de 21^e eeuw. Het is naar het Nederlands vertaald door Henk van Olst, Hans van der Heiden en Otto Kroesen, en het is voor de toegankelijkheid van een inleiding voorzien.

Het werk verschijnt bij Skandalon en het wordt in samenwerking met de Miskotte/Breukelman leerstoel bij de Protestantse Theologische Universiteit, de Rosenstock-Huessy vereniging Respondeo en de uitgever Skandalon gepresenteerd op 16 oktober bij de PthU te Amsterdam 13:30-17:00.

Programma:

- 13:30 Ontvangst met koffie & thee
- 14:00 Opening, *Henk van Olst*
- 14:10 De herontdekking van de ziel bij Rosenstock-Huessy. *Bart Voorsluis*, kenner van het werk van Rosenstock-Huessy
- 14:25 Waarom is de theologie nog niet klaar met Rosenstock-Huessy? *Rinse Reeling Brouwer*, Miskotte/Breukelman leerstoel PthU
- 14:40 Muzikaal Intermezzo *Yvette van Norden – harp*
- 14:50 Rosenzweig en Rosenstock als Soulmates? *Alex van Ligten en Adri Sevenster*, kenners van het werk van Rosenzweig
- 15:05 Discussie over de actuele betekenis van Rosenstock-Huessy olv. *Otto Kroesen*
- 15:20 Muzikaal Intermezzo *Yvette van Norden – harp*
- 15:30 Boekpresentatie en overhandiging eerste exemplaar aan *Elly Hartman-Reynders*, *Hebe Kohlbrugge* en *Lise van der Molen*
- 16:00 Borrel en boekentafel

Routebeschrijving: <http://www.pthu.nl/bibliotheek/adres-en-openingstijden/>, VU
Hoofgebouw, De Boelelaan 1105, Amsterdam, eerste etage, E-vleugel
Opgeven bij Hans van der Heiden, e-mail: jjvdheiden@antenna.nl.
Er wordt een bescheiden vrijwillige bijdrage verwacht in de kosten van het evenement.

Vereniging Respondeo

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor de ander staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, rekening nr. 19.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo. Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€25 - €35 per jaar), donatie of gift.

Secretariaat: Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg; tel. 0523-677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl

Uitleen boeken: Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-Rijsenburg (boekenlijst op aanvraag) tel.0343-415950, e-mail: markjosje@zonnet.nl

Boeken van en over Rosenstock-Huessy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo. Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met: Marlouk Alders, tel. 023 5363145. Email: lmcalders@ziggo.nl

Over Interim

Redactie Nieuwsbrief: Wilmy Verhage en Jan Kroesen

Vormgeving: Philip van der Linden
Voorpagina: Marlouk Alders

Redactieadres: Olympiaplein 32 A 1, 1976 AC Amsterdam
E-Mail Wilmy Verhage: WVerhage@xs4all.nl
E-Mail Jan Kroesen: kroesen@me.com

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.

Interim verschijnt 2 x per jaar: zomer en winter
Losse nummers à € 2,00 kunnen worden besteld bij de redacteur
Abonnement, opgave bij de redacteur. Prijs: € 4,00 per kalenderjaar